

ปรัชญาไทยในศิลปกรรมไทย

▼ วนิตา ขำเขียว

ปรัชญาไทยมีความแตกต่างจากปรัชญาตะวันตกในลักษณะที่ขาดความเป็นระบบ แต่มีแนวคิดที่แสดงให้เห็นถึงความอยากรู้อยากเห็น ซึ่งมักจะถูกนำไปประยุกต์ใช้ เพื่อให้เกิดประโยชน์ได้จริงในชีวิตประจำวัน แนวคิดเหล่านี้ในระยะแรกๆ อยู่ในรูปของตำนานธรรม นิทานพื้นบ้านและศิลปกรรม トラบจนมีตัวอักษรใช้จึงเริ่มเขียนเป็นตัวอักษรอยู่ในรูปของวรรณกรรม ผลผลิตเหล่านี้มีลักษณะที่เราอาจเรียกได้ว่าเป็น “ปรัชญาชีวิต” ปรัชญาไทยจึงมีลักษณะที่คิดขึ้นมาแล้วนำไปใช้ให้เกิดประโยชน์ได้จริงในชีวิต ขาดลักษณะของการคิดเพื่อโต้แย้งซึ่งกันและกัน จึงไม่มีลักษณะของการโจมตีกัน แต่มักจะมีลักษณะของการประนีประนอม การประนีประนอมจึงเป็นลักษณะเด่นของปรัชญาไทย

ดังได้กล่าวมาแล้วว่าในการสืบค้นหาปรัชญาไทยนั้น เราอาจสืบค้นได้จากพวกตำนานธรรม คำคม นิทานพื้นบ้าน วรรณกรรม และศิลปกรรม โดยเฉพาะศิลปกรรมนั้นเป็นแหล่งข้อมูลใหญ่ที่เราสามารถค้นหาปรัชญาไทยที่แฝงอยู่ได้เป็นอย่างดี เพราะสามารถบ่งบอกถึงความต่อเนื่องทางความคิด พัฒนาการทางความคิด และการประนีประนอมทางความคิด โดยแสดงออกมาอย่างเป็นรูปธรรมที่ชัดเจนทั้งในด้านจิตรกรรม ประติมากรรม และสถาปัตยกรรม ศิลปกรรมเหล่านี้ได้แสดงให้เห็นว่า

นักปราชญ์ไทยไม่จำเป็นต้องแสดงออกซึ่งความคิดด้วยการใช้อักษรหรือภาษาเป็นสื่อ แต่อาจจะแสดงออกได้โดยใช้ผลงานทางศิลปกรรม ลักษณะการแสดงออกโดยใช้ศิลปกรรมมาเป็นส่วใช้ของปรัชญา นั้น ได้เคยเสนอขึ้นแล้วในโลกตะวันตกนับตั้งแต่อดีตเป็นต้นมาจนกระทั่งปัจจุบัน แต่การที่นักปราชญ์ไทยจะแสดงออกเช่นนี้บ้างไม่ได้หมายความว่าไปลอกเลียนแบบมา แต่เกิดขึ้นเองด้วยลักษณะนิสัยที่เป็นคนช่างคิดแล้วตีแผ่ความคิดของตนออกมาเป็นรูปธรรมเพื่อให้ง่ายต่อความเข้าใจแก่ชนทุกระดับไม่ใช่ปรัชญาที่รู้ได้เฉพาะชนบางกลุ่มเท่านั้น ซึ่งผลประโยชน์ที่จะเกิดขึ้นจะเป็นไปอย่างแคบๆ ไม่ขยายผลออกสู่มวลชน ความคิดเช่นนี้แม้ไม่ได้ถูกจัดเป็นระบบ แต่ก็เป็นที่มาของความคิดที่มีลักษณะเป็นเหตุเป็นผลในเรื่องของการแสวงหาความจริง และการแสวงหาความจริงของนักปราชญ์ไทย ที่มีท่าทีในการแสวงหาอย่างต่อเนื่องตลอดมานั้น สรุปได้เป็นประเด็นหลัก 3 ประเด็นคือ

1. จุดหมายสูงสุดในชีวิตที่ทุกคนจะต้องมุ่งไปถึงให้ได้ นั่นคืออะไร
2. ชีวิตควรเป็นไปอย่างไรจึงจะได้รับความสุขทั้งในโลกนี้และโลกหน้า
3. ตายแล้วไปไหน

ประเด็นหลักทั้ง 3 ประเด็นนี้นักปราชญ์ไทยได้แสวงหาคำตอบตลอดมาอย่างต่อเนื่องโดย

คำตอบเหล่านี้อยู่บนพื้นฐานแห่งความคิด 4 กระแส คือ

1. กระแสแนวคิดดั้งเดิมก่อนรับนับถือ ศาสนาพราหมณ์ และศาสนาพุทธ
2. กระแสแนวคิดที่มีศาสนาพราหมณ์เป็น พื้นฐาน
3. กระแสแนวคิดที่มีศาสนาพุทธเป็น พื้นฐาน
4. กระแสแนวคิดที่เกิดจากการประสม ประสานกับวัฒนธรรมหลากหลาย ซึ่งหมายถึง กระแสแนวคิดที่เกิดจากการประสมประสานโดยนำ เอาความคิดของตนประยุกต์เข้ากับความคิดของชาติอื่น ๆ ที่ผลัดกันเข้ามาอิทธิพลทางวัฒนธรรม

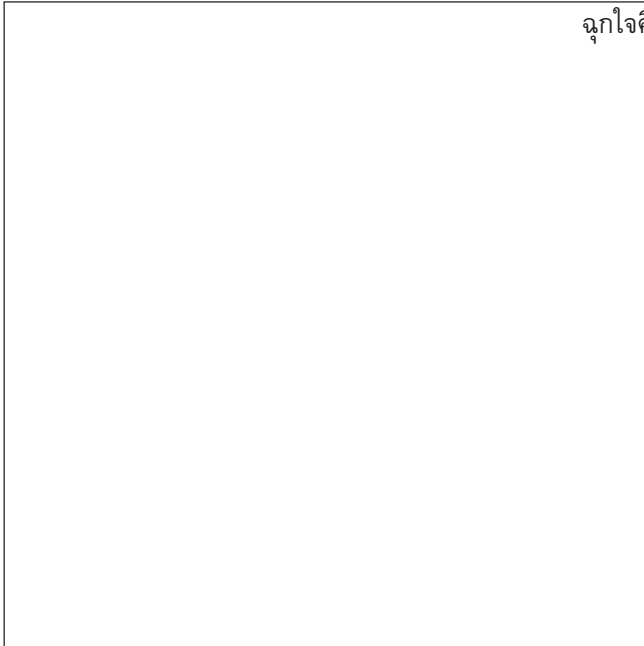
ในบรรดาความคิดทั้ง 4 กระแสนี้ พุทธศาสนา เป็นศาสนาที่มีความต่อเนื่องมากที่สุดใน การถ่ายทอดความคิดให้แก่นักปราชญ์ไทยนับตั้งแต่ยุค ทวาราวดีเป็นต้นมาจนกระทั่งถึงปัจจุบัน ปรัชญา ไทยส่วนมากจึงสะท้อนให้เห็นถึงพุทธปรัชญา แต่ เป็นแง่มุมมองแบบไทยที่บางยุคอาจได้รับอิทธิพล จากเถรวาทหรือมหายาน แต่ไม่ว่าจะเป็นเถรวาท หรือมหายาน จุดสุดท้ายคือนิพพานซึ่งเป็น อันติมสัจจ์ที่ทุกคนจะต้องเข้าถึง เพื่อพ้นจากวัฏฏ สงสาร แต่การที่จะไปถึงนิพพานได้อย่างไรนั้นไม่ว่า จะเป็นเถรวาทหรือมหายาน ยังคงถือหลักปฏิบัติ ในเรื่องของการภาวนาให้เกิดปัญญาโดยมีศีลเป็น พื้นฐาน ไตรสิกขาจึงเป็นแนวทางสำคัญของการมุ่ง ไปสู่พระนิพพาน

ศิลปกรรมที่ศิลปินนักปราชญ์ไทยนิยมแสดง ออกมากที่สุดเพื่อบอกให้คนทั้งหลายได้รับรู้ถึง พุทธปรัชญาก็คือการสร้างพระพุทธรูปโดยสร้างให้มี พุทธลักษณะเหนือคนธรรมดา แม้ว่าจะได้แบบอย่าง มาจากอินเดียและลังกา แต่ก็มีกาไรสำนึกนาการ

ของตนเองเข้าไป ความสงบของพระพุทธรูปในท่า สมานหรือความสงบสำรวมในท่าลีลา ล้วนบ่งบอก ถึงความเข้าใจเห็นแจ้งในชีวิตที่มีสติเป็นพื้นฐาน สติ จะเป็นตัวกำกับอารมณ์ไม่ให้ฟุ้งซ่าน และปัญญาจะ เป็นตัวนำไปสู่ความจริงอันติมสัจจ์ พระพุทธรูปของ ไทยทุกยุคทุกสมัยล้วนแสดงออกซึ่งสุนทรีย์ภาพ ของความสงบและความสำรวมเป็นหลัก ความงาม ที่เกิดจากความสงบนี้เป็นวิถีทางหนึ่งที่สามารถนำผู้ พบเห็นเข้าถึงอันติมสัจจ์ได้ หลักการศึกษาของไทย ในสมัยโบราณจึงเน้นการควบคุมอารมณ์และสร้าง ความสงบแห่งจิตใจเป็นสำคัญ แม้แต่ในท่าลีลาของ พระพุทธรูปก็นิยมสร้างให้มีความอ่อนช้อย การ แสดงท่าลีลาเช่นนี้นิยมสร้างกันมากในสมัยสุโขทัย ปรัชญาที่แฝงในลักษณะการเช่นนี้หมายถึงการ เคลื่อนไหวที่ไม่หยุดนิ่งของพระพุทธรองค์ซึ่งทรง โปรดเวไนยสัตว์ตลอดเวลา และลักษณะเช่นนี้ไม่ เคยปรากฏในงานประติมากรรมของลังกา จึงไม่น่า จะได้รับอิทธิพลจากลังกาหรือแม้แต่อินเดีย

ปรัชญาธรรมในมุมมองแบบปรัชญาไทยที่นำ คิดอีกประการหนึ่งก็คือ การสร้างพระเนตรของ พระพุทธรูปนั้นไม่นิยมสร้างในลักษณะเบ้มองแบบ ปุถุชน แต่นิยมให้ทอดพระเนตรหุบลงสู่พื้นคล้าย กับครุ่นคิดพิจารณาธรรม อันเป็นลักษณะการ ภาวนาหรือกระทำวิปัสสนาให้เกิดปัญญา จุดนี้ ทำให้เห็นถึงการสอนวิถีแห่งปัญญาโดยใช้ลักษณะ ทำที่ของ พระพุทธรูปมาเป็นแม่แบบ เมื่อเรา เฟ่งมองพระ-พุทธรูปนานๆจะรู้สึกว่ามีจิตมีความสงบดี นิ่ง และไม่ส่ายไปตามกระแสอารมณ์ความสุขที่มา จากความ ปิดอิมใจจะบังเกิดขึ้น ทำให้เห็นถึงความแตกต่างระหว่างความสุขในทางโลกและใน ทางธรรม

นอกจากนี้ลักษณะของการแสดงมือในท่า

ถูกใจคิดและริบปฏิบัติตาม โดยมีจุดหมายเพื่อนำ

บุคคลไปสู่พระนิพพานอันเป็นอันติมสัจจ์
ของพุทธศาสนา

สำหรับในด้านจิตรกรรมไทยส่วน
มากนิยมเขียนเรื่องราวในพุทธประวัติ หรือ
ชาดกหรือเรื่องราวในทศชาติ เพื่อเตือนใจ
และสอนใจบุคคลให้ปฏิบัติตามแนวทาง
ของพระศาสดาจึงจะได้บรมสุขที่แท้จริง
จิตรกรรมบางชิ้นเป็นภาพที่เขียนเกี่ยวกับ
นรกและสวรรค์ เช่น สมุดภาพไตรภูมิ อัน
เป็นผลงานในสมัยกรุงธนบุรี สมุดภาพ
ไตรภูมิฉบับเมืองเหนือ ซึ่งปัจจุบันอยู่ใน
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรุงเทพฯ และ
ภาพจิตรกรรมฝาผนังด้านหลังพระประธาน

ต่างๆ ที่เรียกว่า “**มูทรา**” นั้นก็เป็นอีกวิธีหนึ่งที่
แสดงความคิดทางปรัชญา นักปราชญ์ไทยที่เป็น
ศิลปินส่วนมากนิยมสร้างในทำ**ภูมิผัสสะมูทรา**
อันเป็นท่าขัดสมาธิ พระหัตถ์ขวามีปลายนิ้วชี้ลง
พระธรณีเพื่อให้พระแม่ธรณีมาเป็นพยานในการ
บรรลุนิพพานของพระองค์ ส่วนพระหัตถ์ซ้ายวางบน
พระเพลา หลายคนเรียกทำนี้ว่า “**ปางมารวิชัย**” อีก
ท่าหนึ่งที่นิยมสร้างกันมาก คือ **อภยะมูทรา** หรือ
ปางประธานอภัย หมายถึงการให้อภัยแก่คนทั้งปวง
ไม่ถือโกรธจนกลายเป็นความอาฆาตแค้นที่เผาผลาญ
จิตใจให้เศร้าหมอง การให้อภัยคนอยู่เสมอนี้จึง
กลายเป็นลักษณะนิสัยอย่างหนึ่งของคนไทยที่ลี้ม
ง่ายหายเร็ว แม้บุคคลนั้นจะกระทำความชั่วอย่าง
มากก็ตาม

ตามที่กล่าวมาแล้วนี้ เราอาจสรุปได้ว่า การ
สร้างพระพุทธรูปของไทยไม่ได้เป็นเพียงการสร้าง
รูปเคารพเพื่อยึดเหนี่ยวจิตใจเท่านั้น แต่มีความมุ่ง
หมายลึกไปกว่านั้นอีกคือ เป็นสื่อกลางที่แฝง
ปรัชญาบางอย่างเพื่อสะกิดใจให้บุคคลที่พบเห็นเกิด

ภาพจิตรกรรมฝาผนังด้านหลังพระประธาน
วัดใหญ่อินทาราม อ.เมือง จ.ชลบุรี ทั้งหมดนี้ได้
สะท้อนแนวคิดทางอภิปรัชญา โดยมีจุดประสงค์ให้
บุคคลได้เข้าใจในเรื่องราวชีวิตหลังความตายที่ทุกคนจะ
ต้องได้รับ โดยมีคำสอนในเรื่องกฎแห่งกรรม และ
สังสารวัฏฏ์เป็นพื้นฐาน การวาดภาพนรกให้น่ากลัว
หรือการวาดภาพวิธีการลงโทษอย่างรุนแรงแก่คน
ทำชั่วก็เพื่อให้เกิดอนุสติเกลียดกลัวความชั่ว และใน
ขณะเดียวกันก็วาดภาพสวรรค์มีจุดมุ่งหมายเพื่อ
กระตุ้นให้ บุคคลอยากทำความดี

อนึ่งมีข้อสังเกตเกี่ยวกับจิตรกรรมไทยก็คือ
ภาพส่วนมากแม้จะได้รับอิทธิพลจากศาสนา แต่มี
สิ่งหนึ่งที่ทำให้เราเห็นวัฒนธรรมไทยคือส่วนล่าง
ของงานจิตรกรรมที่เขียนตามฝาผนังวัด นิยมวาด
ภาพการดำเนินชีวิตของผู้คนในสมัยนั้นๆ มีหลาย
ภาพที่แสดงถึงการแต่งกายของคนในภาพที่ไม่
เกี่ยวข้องกับเนื้อเรื่องหรือการแสดงท่าทางของเด็กๆ
ที่ล้อเลียนผู้ใหญ่ ซึ่งเป็นอารมณ์ขันของคนในสมัยนั้น

สำหรับสถาปัตยกรรมไทยนั้นมีปรัชญาที่

ชวนคิดหลายประเด็น คือลักษณะต่างๆ ไปของสถาปัตยกรรมไทยที่เกี่ยวกับวัดนับตั้งแต่ยุคสุโขทัย เป็นต้นมานั้นนิยมสร้างโครงสร้างสวมนบนให้แหลมขึ้น จึงดูเหมือนกับว่าลอยแล้วหายไปใ้อากาศ อาทิเช่น เจดีย์ โบสถ์ วิหาร มณฑป และพระปรางค์ ล้วนแล้วแต่มียอดแหลมที่พุ่งขึ้นสู่เบื้องบน จึงดูเหมือนกับว่าเป็นเครื่องเตือนใจให้บุคคลกระทำแต่สิ่งที่ดีงาม ซึ่งเป็นสิ่งสูงส่งของชีวิต เมื่อหมดชีวิตจากโลกนี้แล้ว จะได้รับการยกระดับไปอยู่ในที่สูงขึ้น ส่วนวังนั้นเท่าที่ปรากฏหลักฐานอย่างชัดเจนพบมากในสมัยอยุธยา ลักษณะการสร้างวังคล้ายกับวัดเพราะมุ่งหมายทำเทียมวิมานของเทพ ด้วยมีความเชื่อว่ากษัตริย์ทรงเป็นสมมติเทพที่จุติมาเกิดเพื่อช่วยเหลือนมนุษย์ ความคิดในเรื่องสมมติเทวราชันนี้มาเริ่มขึ้น ในสมัยอยุธยาและสืบทอดจนถึงรัตนโกสินทร์

นอกจากนี้สถาปัตยกรรมไทยส่วนใหญ่ยังมีความเกี่ยวข้องกับความเชื่อในไตรภูมิ จึงสะท้อนความคิดทางอภิปรัชญาที่เกี่ยวกับโลก เอกภพ จักรวาล ภพ ภูมิ และอันติมัจจุ์ รวมทั้งสะท้อนให้เห็นคำสอน และหลักธรรมของศาสนา อาทิเช่น การสร้างโบสถ์หรือวิหารให้มีลักษณะ ที่ฐานของอาคารคล้ายกับห้องเรือใหญ่ที่ขนสรรพสัตว์ ข้ามวิภวภูสงสารไปสู่พระนิรวาณ หรือแม้แต่การสร้างพระเจดีย์ก็ดี หรือพระปรางค์ก็ดีล้วนสะท้อนความคิดทางอภิปรัชญาที่ว่าด้วยเรื่อง ภพ ภูมิ โดยสามารถสังเกตได้จากผังโครงสร้างและจำนวนปล้องโฉนที่พระเจดีย์โดยเฉพาะเจดีย์ทรงลังกา และสังเกตได้จากจำนวนรัดประคดของพระปรางค์แบบไทยกล่าวคือถ้าเป็นเจดีย์ที่มีปล้องโฉนเป็นชั้นๆ เราสามารถตีความทางปรัชญาที่ว่าด้วยการแบ่งระดับชั้นของบุคคลตามกรรมที่ได้กระทำมา ถ้ากระแสนิเวศบางอย่างอยู่ในระดับสูงขึ้นไปจนถึงยอดของเจดีย์ที่เรียกว่า “หยาดน้ำค้าง” ซึ่งหมายถึง “พระนิพพาน” ส่วนพวกกิเลสหนา

จะอยู่ส่วนล่างโดยกำหนดมาตรฐานเบื้องต้น คือ มนุษย์ภูมิ โลกจึงเปรียบเสมือนสนามสอบที่จะเปลี่ยนแปลงสภาวะของบุคคลหลังจากพ้นสภาพจากโลกนี้ไปแล้ว

นอกจากนี้จำนวนปล้องโฉนของแต่ละยุคสมัยของศิลปกรรมไทย มีจำนวนไม่เท่ากันที่ต่างกันออกไป เพราะขึ้นอยู่กับกรยอมรับในนิยายหรือขึ้นอยู่กับกรนับจำนวนชั้นของภพภูมิถ้าเป็นสมัยสุโขทัย อยุธยา และรัตนโกสินทร์ โดยทั่วไปแล้วนิยมสร้างจำนวนปล้องโฉนเป็น 16, 21, 27 และ 28 กล่าวคือถ้าสร้าง 16 ปล้อง หมายถึง รูปพรหมภูมิ

21 ปล้อง หมายถึง ภูมิของรูปพรหมภูมิ อรูปพรหม และนิพพาน

27 ปล้อง หมายถึง เทวภูมิ + รูปพรหม + อรูปพรหม + นิพพาน

28 ปล้อง หมายถึง มนุษย์ภูมิ + เทวภูมิ + รูปพรหม + อรูปพรหม + นิพพาน

บางแห่งอาจมี 32 ปล้อง เช่น เจดีย์วัดช้างล้อม อ.ศรีสัชนาลัย จ.สุโขทัย ซึ่งหมายถึง ภูมิทุกชั้นของไตรภูมิ คือ อบายภูมิ + มนุษย์ภูมิ + รูปพรหม +

อรุปรพรม + นิพพาน

สำหรับเจดีย์บางแห่งที่ได้คติมาจากมหายาน การสร้างปล้องไฉนจำนวนนับก็ต่างกันออกไป แต่ไม่มีใครมีมากนักในไทย ส่วนมากเจดีย์ในไทยจะได้คติจากเถรวาท

อย่างไรก็ตาม มีเจดีย์บางองค์ที่สร้างจำนวนปล้องไฉนโดยกำหนดตามอายุของเจ้าของอัฐิธาตุหรือตามปีที่ครองราชสมบัติของกษัตริย์

นอกจากการสร้างเจดีย์แล้ว การสร้างปราสาทก็มีส่วนสัมพันธ์กับปรัชญาเช่นกัน อาจารย์โชติ กัลยาณมิตร ท่านได้วิเคราะห์ในเรื่องนี้ว่า (โชติ กัลยาณมิตร, 2539 : 325-328) ถ้าเป็นปราสาทที่ได้รับอิทธิพลจากขอมจะมาจากความเชื่อในเรื่องเขาไกรลาส อันเป็นที่ประทับของพระเป็นเจ้าตามนัยแห่งศาสนาพราหมณ์ ต่อมาไทยได้ดัดแปลงมาเป็นปราสาทแบบไทยแล้วตกแต่งส่วนต่างๆ ตามคติความเชื่อในไตรภูมิ อาทิเช่น ส่วนยอดที่เป็นฝักเพกามีส่วนคล้ายกับตรีศูล อาวุธของพระอินทร์ เทพผู้พิทักษ์พุทธศาสนา การแบ่งชั้นรัตประคตบนยอดพุทธปราสาทเป็นการแบ่งชั้นที่มาจากคติความเชื่อในเรื่องเทวภูมิ ส่วนตัวปราสาทคือเขาพระสุเมรุ ซึ่งเชื่อกันว่าเป็นแกนกลางของจักรวาล บนยอดพระสุเมรุซึ่งเป็นที่ตั้งของสวรรค์ชั้นดาวดึงส์นั้นเป็นที่ประทับของพระอินทร์ผู้ปกครองเทวภูมิ พระปราสาทวัดอรุณเป็นตัวอย่างที่ดีที่เราสามารถสังเกตได้โดยเฉพาะชั้นบนของพระปราสาทวัดอรุณเราจะพบพระอินทร์ ชี ข้างเอราวัณ

นอกจากนี้ถ้าเราสังเกตให้ดีจะพบว่าตามส่วนต่างๆ ของสถาปัตยกรรมไทยไม่ว่าจะเป็นส่วน

ฐานของอาคาร ฐานพระเจดีย์ ยอดของพระเจดีย์ และเสาชของวัด ล้วนมีดอกบัวเป็นส่วนประกอบ ทั้งนี้เพราะดอกบัวเป็นดอกไม้บูชาของพุทธศาสนา และมีรูปร่างคล้ายกับหัวใจมนุษย์และบัวยังโยงโยงไปถึงอุปมาที่เกี่ยวกับระดับของบุคคลที่แบ่งเป็น 4 จำพวกคือ ปทปรมะ เนยยะ วิปจิตัญญู และอุคชัตติัญญู บัวจึงเป็นสัญลักษณ์ในพุทธศาสนาที่เตือนใจให้บุคคลประพฤติตนให้ดีพร้อม แม้บัวจะเกิดจากโคลนตมแต่ความสกปรกของโคลนไม่สามารถทำให้บัวแปดเปื้อนได้ คนก็เช่นกันถ้าเป็นคนดีที่แท้จริงแม้เกิดในตระกูลต่ำศักดิ์อย่างไร แต่จิตสะอาดบริสุทธิ์ ความสกปรกก็ไม่สามารถจุดให้บุคคลนั้นต่ำลงได้ ดอกบัวจึงเป็นดอกไม้ที่ได้รับการยกย่องสูงสุดในพุทธศาสนาที่มีไว้เพื่อบูชาพระรัตนตรัยนับตั้งแต่ สมัยโบราณเป็นต้นมา

อนึ่ง มีข้อน่าสังเกตที่น่าสนใจอย่างหนึ่ง คือเจดีย์ในสมัยสุโขทัยที่เรียกว่า **"ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์"** อันเป็นรูปแบบของไทยแท้ๆ ที่ไม่ได้รับอิทธิพลจากชาติใดเลยนั้น ก็มีลักษณะที่นำดอกบัวมาใช้เป็นส่วนยอดและที่ฐาน 3 ชั้น อันเป็นที่รองรับดอกบัวนั้นเลข 3 มีความหมายที่เราอาจตีความหมายได้หลายอย่าง คือ

1. หมายถึง พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์
2. หมายถึง พระไตรลักษณ์ อันได้แก่ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา
3. หมายถึง ไตรสิกขา อันได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา

ฐานทั้งสองนี้รองรับดอกบัวที่กลมคล้ายกับมือที่พนมไว้บูชา พระพุทธคุณ พระธรรมคุณ และพระสังฆคุณ อันเป็นการประกาศความเป็นพุทธศาสนิกชนในดินแดนแถบนี้อย่างชัดเจน

เอกสารอ้างอิง

โชติ กัลยาณมิตร, **ลักษณะไทย**. กรุงเทพมหานคร : บริษัทโรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2539.